

A vonás-agresszió és a költői tudatosság szerepe József Attila öngyilkosságában

210

Zsédel Krisztina¹, Gerevich József²¹ Károli Gáspár Református Egyetem Pszichológiai Intézet, Budapest² Addiktológiai Kutató Intézet, Budapest

Összefoglalás: Bár az utóbbi időben több kutatás is szoros kapcsolatot igazolt az agresszív viselkedés és az öngyilkosság között, ugyanakkor József Attila magas vonás-agressziójára is számos esetből következtethetünk, az eddigi József Attila-kutatások a költő agressziójának témáját nem tették elemzés tárgyává. Tanulmányunkban József Attila magas vonás-agressziójának és tudatos költői magatartásának vizsgálatával arra a kérdésre keressük a választ, hogy a költő együttesen hogyan járulhatott hozzá a költő öngyilkosságához.

József Attila kortársainak visszaemlékezéseiből nyilvánvalóvá válik, hogy a költő életét végigkísérte az auto-, és a heteroagresszió. Rorschach-tesztjének elemzéséből szintén az agressziószabályozás kimunkálatlanságára következtethetünk. Az 1931-es évtől folyó analitikus kezelésében kézzelfogható közelségbe kerülő, jórészt vállalhatatlan emlékei, vágyai hatására – főként életének női szereplőivel szembeni – agresszív kitérősei kezelhetetlen mértékűvé váltak. Ezen időszakban készült szabad-asszociációs munkái hemzsegek a durva, inceszt, agresszív megnyilvánulásoktól. Mindezek ellenére verseiben az agresszióknak nem találni nyomát – a formai jegyek pontos megtartásával agresszióját kiretusálja a verseiből.

Véleményünk szerint a retusálás hátterében tudattalan folyamatok – elementáris erejű kapcsolódási vágya, magánytól való félelme – eredőjeként a „jó költő mítosza” tudatos megalkotásának igénye áll. A spontán alkotási folyamat tudatosra fordulásával a művészet terápiás ereje azonban nem érvényesülhetett. Az analitikus kezelésben felszínre kerülő, szublimálófényben lévő indulatai így visszafordulhattak, és újra sürgetővé, feszítővé válhattak. Véleményünk szerint magas vonás-agressziója és tudatos költői magatartása együttesen hozzájárulhattak életének tragikus végkifejletéhez.

Kulcsszavak: irodalompszichológia; vonás-agresszió; költői tudatosság; gyermekkori trauma

Summary: Although recently many studies have indicated close connection between aggressive behaviour and suicide, and we can infer at Attila Jozsef's high trait-aggression from several cases, there is no research so far that would analyse the topic of the poet's aggression. We examine in this study the high trait-aggression and conscious poetic attitude of Attila Jozsef and put the question how could those two contribute to his suicide.

Recollections of Attila Jozsef's contemporaries reveal that the poet's life was accompanied along with auto- and hetero-aggression. By analysing his Rorschach-test, we can also conclude on the weakness of his aggression-control. During his psychoanalytic treatment from 1931 on, some difficult memories and unacceptable desires became revoked, and his aggressive outbreaks became unmanageable, first of all against some females in his life. His free-association works from this period are full of rude, incestuous, aggressive expressions. In spite of these, there is no trace of aggression in his poems – he masks his aggression in them by keeping precisely to formal criteria.

We suppose that behind the masking there are unconscious processes, such as a very strong desire to get attached and fear of solitude that led to his aspiration to consciously form “the myth of the good poet”. Art's healing power could not prevail as the spontaneous creative process has been turned into a conscious one. His impulses that came to light in the analytic process and were only partly sublime may have returned thus and became urgent and pressing again. We suppose that his high trait-aggression and his conscious poetic attitude together contributed to his life's tragic ending.

Keywords: psychology of literature; trait-aggression; poetic consciousness; childhood trauma

Bár az elmúlt években több vizsgálat is szoros kapcsolatot igazolt az öngyilkosság és a vonás-agresszió magas szintje között, a József Attila-kutatások (1–9) a költő vonás-agresszióját

mindmáig nem elemezték. Tanulmányunkban az agresszió tükrében részletesen áttekintjük a rendelkezésünkre álló dokumentumokat (József Attila Rorschach-tesztjét, életrajzát, művei kü-

lönböző verzióit, személyes jelentőségű írásait és a hozzá közel állók róla szóló visszaemlékezéseit), melyek segítségével arra a kérdésre keressük a választ, vajon a költő magas vonás-agressziója és tudatos költői magatartása *együttesen* – az ismert pszichiátriai rendellenességeken és pszichoszociális krízisen túl – hozzájárulhatott-e öngyilkosságához.

A vonás-agresszió és az öngyilkosság közötti kapcsolat

Az öngyilkosság multikauzális probléma, komplex folyamat végpontja. A kutatások (10, 11) szerint az akut pszichoszociális krízis és az aktuálisan fennálló pszichiátriai rendellenesség (leggyakrabban major depresszió vagy bipoláris depresszió) együttes előfordulása esetén anticipálható legnagyobb valószínűséggel a szuicídium veszélye. Az agresszió és az impulzív viselkedés az öngyilkosság rizikótényezőinek tekinthetők.

Doihara és mtsai (12) vizsgálatukkal igazolták, hogy az öngyilkosságot elkövetők körében magasabb vonás-agresszió figyelhető meg, mint az egészséges kontrollszemélyeknél.

Sarchiapone és Jaussent (13) kultúrközi vizsgálatokkal mutatták ki az öngyilkosságot elkövető pszichiátriai betegek (n=587, a DSM-IV szerinti különböző pszichiátriai betegségek) magasabb vonás-agresszió szintjét a kontrollcsoporthoz képest. A szerzők szerint az öngyilkosságot elkövetett pszichiátriai betegeknek a gyermekkori trauma és a későbbi agresszív viselkedés között összefüggés volt kimutatható. A gyermekkorban elszenvedett trauma egyúttal az öngyilkos viselkedés rizikófaktora.

Állapot- és vonás-agresszió

A szakirodalom különbséget tesz állapot- és vonás-agresszió között. Előbbi esetben (state-aggression) az agresszív magatartás a helyzetből vezethető le, abból következik. Ilyen helyzet bárkivel előfordulhat, és ez a fajta agresszió nem feltétlenül minősül kórosnak. A vonás-ag-

resszió (trait-aggression) ezzel szemben személyhez kötött tulajdonság, a személyiségstruktúra része. Az egyén túl gyakran, indokolatlanul reagál agresszíven, a hétköznapi helyzetek megélése agresszív megnyilvánulásokat produkál (14). Irányulását tekintve beszélhetünk auto- (önmaga ellen irányuló agresszió, önsértés vagy öngyilkosság) és hetero-agresszióról (amikor a személy agressziója a külvilág felé irányul). A vonás-agresszió egyik prediktora az anyai depriváció, mely – mint később szólunk róla – *József Attila* gyermekkorára is jellemző.

József Attila esetében az agresszió – mint személyiségvonás – jelenlétére utalnak többek között családtagjai, szerelmei, orvosai és barátai visszaemlékezései. Gyakori, hétköznapi élethelyzetekben tapasztalt dühkitörései több okra vezethetők vissza: szerelemfáltás, a rá rakott bolond-stigma elleni lázadás, szakmai féltékenység és még számos más tényező által indukáltak. Bár utólag csak a kor alapos ismerete alapján lehet megállapítani, hogy a múlt század húszas-harmincas éveiben pontosan mi számíthatott agresszív megnyilvánulásnak, a költő agresszív magatartására következtethetünk abból a tényből, hogy baráti kapcsolatai sorra megszakadtak (*Vágó Márta, Ignó Pál, Illyés Gyula, Babits Mihály*).

József Attila Rorschach-próbája

József Attila agressziójának a *Kozmutza Flóra* által 1937. február 20-án felvett, majd később, 1984-ben *Bagdy Emőke* és *Láng Iringó* által elemzett Rorschach-tesztjében egyértelmű jeleit láthatjuk. A próba felvételének szokatlan körülményeit érdemes megemlíteni: a teszt zavartalan felvételéhez szükséges laboratóriumi körülmények hiányát – a tesztfelvétel egy baráti összejöveten történt, egy kétszobás lakás egyik füstös kishabójában –, és a vizsgálat megszakadását. A tesztet felvevő *Kozmutza Flóra* (későbbi *Illyés Gyuláné*) pszichológus iránt táplált, első pillantásra előtörő heves szerelmi érzéseinek, és az emiatt fellépő erős megfelelni vágyásnak tulajdonítható, nagyszámú bizarr és originális válasz feltehetően erősen kifárasztot-

ta a költőt. A Rorschach-teszt tíz táblájából így mindössze az ötödik ábráig jutottak a szokatlanul hosszú két óra alatt (az átlagos tesztfelvételi idő a tíz táblára fél-egy óra). A teszt öt ábrájának értelmezése ezért kompromisszumos megoldás. *Bagdy Emőke* (1) elemzése szerint „A személyiségjellemzők szempontjából szembetűnő az identitásprobléma, ebben az önértékelés bizonytalansága, az öntúlértékelés és önelégületlenség váltakozása és az önmagával szembeni agresszív indulatok feszültsége.” „Probléma és veszélyfaktor azonban az agressziószabályozás kimunkálatlansága, az egyvágányú indulatáramlási irány, amely önpusztító erőként dolgozik benne.” *Bagdy Emőke* 1984. július 27-én készített, vak elemzést követő szakvéleményében megfogalmazza a szuicid veszélyt, illetve azt, hogy a magas intellektus és az érzelmileg elfogadó kapcsolat utáni vágy között a kreatív fantázia és az alkotó produktivitás képes egyensúlyt teremteni (1, 73. old.).

József Attila gyermekkor

A szerelemfélést, illetve tárgyvesztés indukálta agresszív kitörései gyermekkorától nyomon követhetők. *József Attila* nyomorúságos sorsáról, nélkülözéseiről sokat tudunk (15).

Ezen életrajzi adatok közül kiemelhető apja elvesztése 3 éves korában. Ez a körülmény számára a tárgyvesztést, az azonosulás elégtelenségét, elementáris erejű biztonság- és szeretetigény kialakulását eredményezte. A mindennapi életben az apa eltűnése az egy keresőssé apadt négytagú család számára konkrét nélkülözést eredményezett. Nélkülözést a szó anyagi értelmében (fázást, éhezést), illetve anyai deprivációt a magas függőségi igénnyel jellemezhető gyermekek: Jolán, Etus és főleg a legkisebb gyermek, Attila számára. Mindezek mellett – bár ez nem illik bele leghíresebb anya-verse, a *Mama* által sugallt idilli anya-képbe, melynek keletkezéséről később szólunk –, rengeteg verbális és fizikai bántalmazás, megaláztatás közepette cseperedett. Példa rá a tyúksétáltatás (kortársai csúfolódása közepette kellett anyja tyúkját a Ferencváros terein legeltetnie a kiskamasz

Attilának), illetve a buktaevés esete (Megtagadván a tyúk sétáltatását, éhségstrájkba kezdett. Anyja békülésképpen fánkot süttött neki a tyúk tojásából, amit ő dacosan visszautasított, majd az éj leple alatt az összes fánkot befalta. Másnap anyja sodrófával agyba-főbe verte Attilát, aki tele lett kék-zöld foltokkal, karja kificamodott. „Ha el nem ájul, talán agyonveri Attilát” – írja nővére, Jolán [15].).

Élettársa, *Vágó Márta* visszaemlékezése plasztikus példa arra, hogy a gyermekkorban elszenvedett trauma hogyan ível át a felnőttkori párkapcsolataiba is: „A taxiban Attila szemben ült a kisülésem. Bandi felszólított, hogy mutassam meg a kezemet és közölte, hogy verset írtak már róla. Nevetve mutattam. Attila egyenesen megijedt, hátrakapta a fejét, miután megnézte, és majdnem nyögve mondta: Ez tényleg nagyon szép. – Szomorúan lehorgasztotta a fejét. Kilenc évvel később mondta, hogy azért nem félt tőlem soha, mert gondolta, ilyen gyöngye kis kézzel nem lehet ütni, és öt annyit ütöttek gyerekkorában...” (16, 28. old.).

A gyermekkort megörökítő történetekből a magány, kiszolgáltatottság hangjai szólnak, melyek egy állandósult reménytelenség-érzésbe torkollnak. Mindezek együttes eredménye lehet *József Attila* serdülőkorában elkövetett több öngyilkossági kísérlete – 9, 17, 18, majd később 28 és 29 éves korában –, ami, mint fentebb láttuk, az agresszió kiélésének befelé irányuló módja.

József Attila és a nők

Életének női szereplőihöz ambivalensen viszonyul. A kapcsolódás alapja a – gyermekkorában és később is folyton kielégítetlen – megkapaszkodás utáni vágy, mely állandó közelségkeresést, sürgető eggyé olvadást szül. Anyát keresve fordul minden nőhöz, aztán megsértődik, amiért nem mint férfire tekintenek rá (2, 163. old.).

Szántó Juditot már első beszélgetésük alkalmával arra kéri: hadd szólítsa menyasszonyának (17, 78. old.). *Kozmutza Flórával* egy hónappal megismerkedésük után már a házasságkötést sürgeti: „Valakihez tartozni kell. Maga

nélkül nincs semminek értelme. Nincs értelme annak sem, hogy írjak, annak sem, hogy éljek.” (18, 23. old.).

Gyermeki működés módját és labilitását példázza Vágó Márta visszaemlékezése, amit 1928-as londoni utazása előtti búcsújukról ír: „És most azután, az utolsó percben, kitört belőle a váratlan ijedség, mint egy kisgyerekből, hogy elhagyja az anyja. – Nem merek holnap kimenni a pályaudvarra búcsúzni tőletek – mondta. – Miért? De miért? – kérdeztem rémülten. – Kényszerképze- teim vannak – nyögte –, attól félek, hogy a moz- dony elé vetem magam!” (16, 122. old.).

A sürgető eggyé olvadás, a fizikai közelségke- resés kényszerítő ereje érződik Vágó Márta alábbi soraiból (16, 35. old.):

„Ez elé az isten-csemete elé ültünk, két merev ebédlőszékre. Attila ferdén felém fordította a székét, és beszélt, beszélt. Előrehajolva, telje- sen felé fordulva figyeltem, úgy éreztem, vissza kell tartanom őt a kétségbeeséstől, valami na- gyon rossztól. – Egyszerre csak egy mondat kö- zepén áthajolt hozzám, és hirtelen átölelt. Ez teljesen váratlanul ért, felugrottam, hátrál- tam, de ő iszonyú erővel fogott, kapaszkodott, húzott, szinte könyörgött a karjával. Se durva, se erőszakos nem volt, egy kétségbeesett, vízbe- fúló gyerek magával ragadása volt ez – és egy- szerre szájon csókolt, tapogató, nagy szájával szinte elnyelt. Ilyet még sohasem tapasztaltam, ennyi forró, szenvedélyes kényszerítő akaratot, szenvedést és könyörgést egy csókban...”

1928-ban, Vágó Márta londoni tartózkodása idején József Attila a világirodalom szerelmes- levél-gyűjteményét jelentős anyaggal gazdagít- totta. A levelek hangvétele reménykedő, bizal- mas – de írásaiból a birtoklás és elköteleződés (legfőképpen Vágó Márta várt elköteleződése) utáni vágya is érzékelhető.

„Nem tudom, kikkel beszélsz, milyen férfiak- kal találkozol, és hogy hatnak-e rád...” (16, 149. old.), „Vannak iszonyú szobák, ahol tapé- ta volt és most rongyokban lóg le a falról. Ilyen tapéta lettem én is a világon, és lehet, hogy a szemétre kerülök. De akkor se veheti el tőlem

semmi, de semmi, hogy a szobád falára ál- modtam magam.”

A Vágó Márta-kapcsolat végeztével, 1928-ban József Attila megtörtén búcsúzik levelében Mártától: „Én nagyon szeretlek most is, minden ingadozásod és mindenek ellenére. Félre sem vo- nulok, nem is lépek elő, vagyok és leszek, ahol, ahogyan hagysz. Csókot sem fogok kérni én most már soha, de ha szólsz, megölellek. Történni fo- gok csupán, úgy és ahogyan akarod. Ölel Attila” (16, 193. old.).

Ez a hangnem még nagyon távoli attól az ana- litikus kezelése körüli időszakra jellemző durva és agresszív színezettől, amitől későbbi szerel- mei – Szántó Judit, Kozmutza Flóra, sőt, 1936- ban újakezdett kapcsolatukban Vágó Márta maga is – szenvedhettek. Vágó Márta 1937-es, második szakításukra így emlékszik vissza: „Ebéd után lefeküdt a díványra, odahívott, és mikor mellé ültem, megszólalt: – Milyen hódvi- lágképed van neked! – Először mondott ilyet, amivel azt érezte, hogy már nem tetszem neki. Ezzel viszonyunk tulajdonképpen véget is ért.” „Igaz volt Adynak a megszépítő messzeséggel – mondta. – Sohse szerettelek úgy, mint amikor Londonban voltál.” – mondja a költő Vágó Már- tának (16, 295. old.).

(A téma folytatódik „...a saját szemem láttára átalakulok...” – Az analitikus kezelés hatásai pontban.)

Szakmai féltékenység

Agresszív kitöréseinek másik körét a szakmai féltékenység indukálja. Babits Mihályt például elementáris indulattal támadja le *Egy költőre* (1937) című versében:

„Szerencséd volna?
Én azt nem hiszem.
Majd előtűnik mögüle az érdem,
vagy összetörsz s a tél vizeiben
kemény szavakért könyörögsz majd térden.”

A vers érdekessége, mely egyben az őt körülle- gő hangulatot is érzékelteti, hogy a sértést nem

csak *Babits*, hanem *Illyés Gyula* is magára vette, pedig őt a *Miért nem én?* című, azóta eltűnt pamfletjében támadta.

Babits *Az Istenek halnak, az ember él* című kötetéről és annak szerzőjéről így ír *József Attila* a *Tárgyi kritikai tanulmányban*: „bántóan rossz versek kötege ez a könyv”; „*Babitsnál a forma és a tartalom, a művészi forma és a költői tartalom, úgy kerülnek egymást, mint két hitvesgyilkos, akik egymásban Sherlock Holmesre gyanakszanak*”; „*Akinek ilyen nyákos, üres odu a lelke, lehet-e formaművész*”; „*Babits szemétdombról pislog fölfele, de nem is föl, hanem le, le, egyre lefele*”, „*két marékkal tömi belénk a zagyaságot*”, majd konklúzióként: „*nagyon rossz költő*”, „*Amit tud, azt is azért tudja, mert néha az unatkozó anyag maga jött el hozzá, hogy leköpje.*” (19).

Kortársai becsmérése a becsvágyó, hiú *József Attila* képét hívják elő; vágyott a „nagy költő” képére, amellyel azonosult, és amelyben a külvilág szemében is láttatta volna magát, az igazi közönségsiker azonban életében nem adatott meg neki. „...szörnyű ezt magammal elintézni, hogy életemben nem kerülhetek fel. Hogy semmit, semmit sem érhetek el!” – idézi *József Attila* szavait *Vágó Márta* (16, 285. old.).

Elementáris indulatait magyarázhatja *Bagdy Emőke* (1) véleménye, aki *József Attila* Rorschach-próbájának vak-elemzése alkalmával megállapítja: „*A személy az »öntudatos arcát« (I. tábla) szeretné elfogadtatni a világban, miközben szubjektíve bizalmatlanságot, félelmeket él át az emberekkel szemben...*” – vagyis agresszív támadásainak gyökere a félelem, belső bizonytalanság lehet.

A sors fintora, hogy a *Tárgyi kritikai tanulmány* megjelentetésével, és így *Babits* vérig sértésével jórészt kizárja magát az irodalmi körökből, és így a Baumgarten Alapítvány nagydíját többszöri megalázó procedúra után is csak posztumusz kapja meg (3, 96. old.).

A bolond-stigma

„*Őrülnék tartanak, örülnék tartanak!*”

Agresszív kitöréseinek harmadik körét a reá rakott bolond-stigma elleni lázadás képezi. 1937-

ben, összeomlását követően a Siesta szanatóriumban ápolják. A *Bak Róbert* pszichiáter kezelése alatt álló költőről köztudottá válik komoly betegsége. Barátja, *Németh Andor* egy Siesta-beli látogatása alkalmával szerencsétlen módon közli a beteggel: „*Megmondom őszintén, Attila – feleltem. – Őrülnék tartanak. ... Szörnyű dolog következett. Attila két kezével a szívéhez kapott, felzokogott, fejét ide-oda dobálta. Őrülnék tartanak, örülnék tartanak – nyöszörögte fájdalmasan. És omlottak a könnyei, mint a záporosó.*” (20, 204. old.). Az elmebetegség stigmája különbözik minden más típusú stigmatizálástól. Ezzel ugyanis az egyént nem egy meghatározott közösségből vagy értékrendből, hanem az emberi világból zárják ki. Nincs lehetősége sem új identitás építésére, sem alternatív értékek képviselésére. Az 1937 októberében írt *Le vagyok győzve* c. versében identitását már állati szintre teszi át: „*én állat volnék, szégyentelen*” (4, 170. old.).

Az analitikus kezelés hatásai

„...*a saját szemem láttára átalakulok...*”

Az 1931 szeptembere után *Rapaport Samuval* elkezdett, majd később *Gyömrői Edittel* folytatott analitikus kezelés hatására elfojtott traumatikus emlékei kézzelfogható közelségbe kerültek. Ennek a korszaknak a verseléséről így nyilatkozik: „*Eleinte sokat sírtam az analízisben, mikor lassan jöttek az emlékek... Akkor a részletek elmosódottak voltak – mondta elgondolkodva –, nem voltak képeim – megrázta a fejét, a szemét kimeresztette: – Nem is tudom, hogy írtam volna tovább, mi lett volna akkor?*” (16, 267. old.).

Az analitikus kezelés kezdetét vízvázalstónak tekinthetjük abból a szempontból, hogy ettől kezdve agresszivitása végletes méreteket öltött. *Szántó Judit* így emlékszik vissza *József Attila* ön-vallomására:

„*Az első analitikus óra utáni találkozást sohasem felejttem el. Hazajött és ideges indulattal beszélt velem arról, hogy ő mennyire agresszív, hogy ő mennyire fél önmagától, mert ő gyilkolni fog, és miért is ne, és járt föl és alá a la-*

kásban kiforgatva önmagából, ahogy addig soha nem láttam. Beszéltem arról, hogy ezt nem értem, mit akar az agressziójával, kit akar és miért megölni? Nem tudom, de az analízisben az jött ki, hogy én gyilkolni fogok, az is lehet, hogy gyilkoltam is, csak nem emlékszem. Mondd, Te nem tudod milyen gyerek voltam én? Hátha ott, akkor régen már öltem?” (17, 30. old.)

Agressziójának célpontjai többnyire életének női szereplői (anyja, nővérei, Gyömrői Edit, akkori analitikusa). Anyjáról mondja 1934-ben egy este Szántó Juditnak, miután részt vett Hatvany Bertalanéknál egy fényűző vacsorán: „De mégis eltörte rajtam a seprűt. És most azért akarok gazdag lenni, hogy kimenjek a temetőbe, és kiássam a sírt körmömmel, és szétverjem a koponyáját.” (21, 351. old., 17, 93. old.).

Szántó Judit visszaemlékezése szerint ezen az éjjelen írta meg a *Mama* című versét, melyből viszont egy megdicsőült anya képét látjuk. Judit a vers keletkezéséről így ír:

„Csönd. Egy nehéz sóhaj. És sírás, keserű, megállíthatatlan. Így sírtunk ketten. Mintha mind a ketten egy külön életért sírnánk, valamiért, amiről nem tehetünk, de jelen van és jelen lesz. Azután a papíron, ahogy végigfut a ceruza, ez a megnyugtató szerszám, újból gyógyított. [...] És akik a verseket szeretik és elolvasásuk A mamát, a megint távolit, a keserű dolgot, hogy milyen óriásra nőtt, szürke haja lebben az égben, megtudhatják, mit érzett ezen az éjszakán.”

Bókay Antal és Jádi Ferenc szerint (4, 55. old.) „az a „mama”, akinek képe a kései költészetben megjelenik, tulajdonképpen sohasem létezett. Keletkezett viszont helyette valami más, egy iszonyatos hiányérzet az ápoló, gondoskodó, eldajkáló anya iránt, aki az ő számára éppen azért az egyetlen, az egyedüli, mert az analízisben rá kellett jönnie arra, hogy neki ilyen anyja valójában soha nem volt, s így a „valódit” kénytelen kiszínezni”.

Gajdó Ágnes (5) József Attila büntudatáról írt tanulmányában rávilágít arra, hogy az 1934-es

esztendő fordulópont volt a költő életében: „Lírájában határozottabbá válik a befelé fordulás, felszakadnak a sebek, elötörnek az elfojtott indulatok, emlékek, és képekben rögzülnek.”

Szelíd hangvételű, 1935-ben keletkezett *Altató* című versében éppen egy olyan sosem volt, de erősen vágyott szituációt ír le, melyben szeretetteljes és harmonikus az anya–gyermek kapcsolat.

Gajdó Ágnes (5) szerint a *Mama* alakja folyamatosan jelen van József Attila verseiben, a büntudat azonban csak később, az analitikus kezelés hatására elötörő emlékképek hatására társul a *Mama* említéséhez. A továbbiakban célszerű lehet József Attila agressziójának és büntudatának összefüggéseit is vizsgálni; az agresszió egyfelől az analízisben feltoluló emlékek hatása, ugyanakkor fokozólag hat a költő büntudatára is. Az agresszió ösztönös válasz a megold(hat)atlan lelki konfliktusra, ugyanakkor a megélt fizikai és verbális agresszió tovább fokozhatta József Attila büntudatát.

„Én nem tudtam, hogy annyi szörnyűség / barlangja szívem.”

Az analitikus évek folyamán a nőkhöz való viszonya átalakult: agresszív ösztönkésztetésektől terhelt lett. Kozmutza Flórát többször megöléssel fenyegette, és a lejárátásán, mint elégtételen gondolkodott arra az esetre, ha a nő elhagyná.

„Tessék azt mondani: igen, igen vagy: nem, nem. [...] Ha igent mondasz, te bolond lány, én erre az egy szóra az életemet teszem, és ha megcsalsz, tiszta lelkiismerettel és nyugodt lélekkel megöllek.” (18, 44. old.).

Vágó Márta írja le egy élményét 1935-ből:

„Szilveszter éjszakán ... átmentem a József nádor téren ... Egyszer csak beleütköztem Attilába. Megállt, és valahogy egész hebehurgyán, odavetőleg mondta, hogy gondolt rá, hogy velem töltse ezt az éjszakát ... Azután hirtelen eltorzult, dült arccal rám támadt: – Gyere be velem egy kapu alá! – Vadul megmarkolta a vál-

lamat. Megdőbbenve hátráltam. Röhögött, megbillentette kalapját és továbbállt.” (16, 277. old.).

Egy Szántó Judit-émlék 1935-ből:

216

„Attila, aki rossz alvó volt, éjszaka felrázott álomból. Esdő hangon kért, hogy arra feleljek: valóban nem félek-e tőle, valóban alszom-e? – Jaj, de megijesztettél. Furcsákat álmodtam. – Ugye arról, hogy meg akarlak ölni? – Nem – mondtam én (...) – Nem félsz? Valóban? – Mitől félnék, mikor itt vagy mellettem? – Milyen jó ez nekem, Judit. Nem tudod, milyen vívódásaim vannak. Valami mindig hajt, hogy öljek, vagy mást, vagy magamat. Ugye, én örült vagyok?” (17, 109. old.)

Ugyanott (17, 130. old.) egy nyári emlék, miután Attila kinyitotta a gázcsapot: „Nézzük egymást, Attila nevet. – Félsz, ugye? Pedig most meg fogsz halni. – Tévedsz, nem fogok meghalni. – Miért, talán azt hiszed, hogy megszökhetsz? Rád zárom az ajtót.”

Analitikusára, Gyömrői Editre acélbokszerral támad, mikor megtudja, hogy az menyasszony, és harmadszor is férjhez készül menni. „Megleszte őket, amint együtt elmentek és taxiba szálltak. Ő is taxit vett, és utánuk eredt. Mikor kiszálltak, kivette az erre a célra előzőleg megvásárolt bokszert, és közeledett feléjük. A férfi megfordult, és néhány közönyös kedves szót szólt hozzá. Erre zavarba jött, feladta tervét. – Irtózatossá állapottan volt.” (16, 214. old.).

Szabad-asszociációi

„A verseim nem én vagyok:
az vagyok én, amit itt írok”

Szabad-asszociációs munkáiban (23, 417. old., 24, 407. old.) (*Sárgahajuak szövetsége, Szabadötletek jegyzéke*, mindkettő 1935 májusa körül), melyekben egyfajta ön-analízissel próbálkozott, számos agresszív, durván szexuális tartalmú részletet olvashatunk.

A költő kendőzetlenül tárja a tudattalanjából feltörő vágyait, gondolatait, érzéseit – elsősor-

ban – saját tudatos énje, és a sorait olvasó közönség elé. A leírás személyes, végtelenül közvetlen, mentes mindenféle absztrakt elemtől – és agresszív elemekkel zsúfolt. Anyjához és lánytestvéreihez fűződő inceszt vágyai, homoszexuális érzései, szerelmi és szakmai vetélytársai, illetve önmaga felé fordított romboló, gyilkos indulatai látnak napvilágot.

N. Horváth Béla (6) utal arra, hogy a *Szabadötletek jegyzékében* olvasható trágár és obszcén kifejezések („Gyömrői büdös kurva”, „hogymeg lehetne dühbe gurítani a Gyömrőit, úgy hogy kivágjon és visszakönyörögjön” stb.) az analitikusával, Gyömrői Edittel – és az áttétel folytán anyjával – kapcsolatos ellenállását testesítik meg. Tisztán látható a két nő – a *Szabadötletek jegyzékének* írása (1936 májusa) idején már 17 éve halott édesanya és az analitikusnő – alakjának egymásra vetítése az alábbi sorokból: „nem én tettem/jaj istenem mit csináltam/elolvassa-el rájön-e/ én ettem meg a buktákat” – utalván a korábban már említett buktaevős történetre.

Gyömrői az áttételről így nyilatkozik: „A versek az nem én voltam. Rólam nem tudott semmit. Az érzélem az anyjához kötődő érzésnek az ismétlése volt. Személyes kapcsolatunk egyáltalán nem volt. De volt egy ilyen állandó szemrehányás, egy ambivalens kötöttség az anyjához, akit ugyan szeretett, de akit nagyon gyűlölt” (22, 621. old.).

További József Attila-kutatásokban az analitikus terapeutáikhoz – elsősorban Gyömrői Edithez – fűződő érzéseit érdemes volna nem csak az áttételi folyamatok vonatkozásában vizsgálni. Szabad-asszociációs munkáiban megfigyelhető analitikus fejtegetései – elsősorban a *Neurótikus spekulációkban*, melyet Tverdota György (28) tett közzé 2008-ban – felvetik annak valószínűségét, hogy a Gyömrői Edit és József Attila között lévő folyamat nem egyszerűen a költő anyjához fűződő érzelmeinek újrajátszása, hanem ezen túlmutatva egyfajta rivalizálásról szól – az anyakép eléréséért versengve rivalizál az analitikussal. Kisebrendűségi érzéseinek ösztönös kezelése az analitikus tanokban, az elméletben való elmélyülés, ami azonban szükségszerűen a terápia sikere ellen hatott.

József Attila így ír anyjáról és életének női szereplőiről a *Szabad-ötletekben* (23):

„jobb volna megdögleni
miért szeretném a nőket
hétfőn négykor
egykor és most
most kellenék
a Judit dögöljön meg!
Agyon vert az a rohadt” (23, 19. old.)

23. oldal: „jaj mama ne tessenek bántani
az anyád az a büdös kurva már megdöglött
mit ordítsz
mit ordítsz mindig, nem tudsz halkabban
beszélni?”

A 31. oldalon saját maga vall az agresszív viselkedésről: „aki agresszív, boldogul” – mintegy szükséges, kikerülhetetlen kellékét az önérvényesítésnek, majd a 25. oldalon az agresszió továbbgyűrűzéseként:

„miért verik az inasokat
miért verik a gyerekeket
én az anyémnek kitekerném a nyakát”.

A *Szabad-ötletek jegyzéke* (23) 98., 103., 108., 110., 127. oldalain durva homoszexuális, illetve anyjával és nővéreivel kapcsolatos inceszt vágyai látnak napvilágot. Ezek közlésétől azok vulgaritása miatt eltekintünk.

A feszítő vágyak kettős mechanizmust keltenek életre benne: azokat mint ember, eltitkolni, mint költő, kifejezni igyekszik (4, 171. old.).

A *Szabad-ötletek jegyzékében* (23) így ír erről:

„ha azt akarom, hogy szeressenek,
mindezt el kell titkolnom
de akkor már nem szeretnek,
mert tudom, hogy azt szeretik,
akinek mutatatom magam és nem engemet”.

Ez a kettős mechanizmus világossá válik akkor, ha végiggondoljuk: a szabad asszociációiban megjelenő, illetve a kortársai által megélt és

idézett agresszív indulatoknak verseiben nem találni nyomát.

Utolsó versei is a szomorúság, reménytelenség állandósult állapotát tükrözik. Agresszióját – a világról alkotott realista képének fent említett megtartása mellett – kiretusálja verseiből.

„Veszem a szót, földobom a levegőbe, ott szét-esik és újra megfogom és akkor valami más”
(22, 622. old.)

A költőktől, így József Attilától sem szokatlan, hogy verseiken javításokat eszközölnek. Ezek néha apró, technikai jellegű változtatások, például a szórend megváltoztatása, mint *A csipogó árnyakból* kezdetű verstöredékben is (a rekonstruálás a kéziratok alapján Stoll Béla munkája), s mely vers alakulását Szőke György iskolapéldának tartja annak demonstrálására, hogyan is születik a vers, hogyan lesz a szavakból költészet: (7, 41. old.).

„Az árnyékból elindul lassan|hűs szárnyakkal
a szürkület” –» „Az árnyakból – csipogva – fiókáit | összegyűjti a szürkület”, s végül: „A csipogó árnyakból fiókáit | összegyűjti a szürkület”.

Tárgykötődéséről szóló versét, az 1928-ban íródott *Gyereksírást* – azzal együtt, hogy a tárgykapcsolatot az anyai öl melegén tekinti biztonságosnak – a rideg valóságához igazítja.

A *Gyereksírás* első, a *Vágó Mártának* adott cédulán olvasható verziója:

„Hiába hogy majd anyám ölén,
mellén majd mosolygva szendereg
jóllakottan két szopós gyerek
s lehelettel csókol: te meg én.”

Ugyanezen vers végleges, kötetben olvasható verziója:

„Láttam én, míg szárad künn az ing:
tátott szájjal büszkén szendereg,
együtemre ringva két gyerek
s halkan járnak vad szomszédaink” – utalva egy öcsödi emlék kapcsán a nélkülözéssel teli gyermekkorra. (25, 202. old.).

A költő aktuális érzésvilágának megjelenítése-ként fogható fel az a lélektanilag izgalmas momentum, amikor az 1934-ben íródott *Mama* című vers egy 1936-os publikációjakor a *Mennybemenetel* címet viseli.

Az anya-gyermek viszonyt megfogalmazó, 1936-ban íródott *Kései sirató* című versének – a ránk maradt kéziratok alapján – a teljes alkotási folyamatáról képet kapunk. A vers korábbi, papírra került verzióit vizsgálva, majd azokat a végleges, kötetben megjelent verssel összehasonlítva az látható, hogy míg a *Gyereksírás*-t a rideg valóságához igazítja, addig a *Kései sirató*-ban anyjával szembeni primer, végletes indulatait a versben eltüntetni igyekszik.

A vers első, kéziratban olvasható változatát olvasva látjuk, amint anyját tehetetlen, vádaskodó dühében utolsó ringyónak nevezi:

„Harminchat fokos lázban égek mindig
s te nem ápolasz, anyám.
Mint utolsó ringyó, ha odaintik,
Kinyújtóztál a halál oldalán.”

A vers további verzióiban a „mint utolsó ringyó” képet finomítja: „mint senki lánya”, majd „mint kitaszított nő”, és végül a végleges, kötetben kiadott verzióban:

„Mint lenge, könnyű lány, ha odaintik,
Kinyújtóztál a halál oldalán.”

Majd a folytatásban:

„Sok kedves nőből és sok durva nőből
próbállak összeállítani téged...” verssorok végleges verziója:
„Lágy őszi tájból és sok kedves nőből
próbállak összeállítani téged...”

A negyedik versszak két változata, melyek a – talán a korábban idézett buktaevés utáni – nagy verést idézik, s melyben egyetlen írásjel és egy kötőszó megváltoztatásával az eredmény még fenyegetőbb:

„Beh örülnék, ha megvernél mégegyszer!
Boldoggá tenne most, de visszavágnék,

*Haszontalan vagy! nem-lenni igyekszel
S mindent elrontsz, te árnyék.*” sorok végleges, kötetben megjelent változata:

„Lásd, örülnék, ha megvernél még egyszer!
Boldoggá tenne most, mert visszavágnék:
*Haszontalan vagy! nem-lenni igyekszel
S mindent elrontsz, te árnyék!*”

Véleményünk szerint a *Kései sirató*-ban retusálásról azért beszélhetünk, mert a fent említett vers korrekciója élesen különbözik a többi, más versein végzett változtatástól. A vers alakítása ez esetben nem a forma pontosítását vagy a realitáshoz igazítást szolgálja, hanem paradox módon az érzelmek eltüntetését.

Szőke György (8) szerint az indulatok kiretusálásával azok szublimáltak (pontosabban az analízisben realizálódtak, a verseiben szublimáltak), mások szerint inkább elfojtásról van szó. A kép ennél azonban árnyaltabb lehet. Anyjával szembeni gyilkos indulatai a vers első verziójának megírásával – ti., amikor anyját *utolsó ringyónak* nevezi – papírra kerültek. Miért lesz mégis „*utolsó ringyó*”-ból (első verzió a kézirat alapján) „*lenge, könnyű lány*” (végleges, kötetben kiadott változat) a *Kései siratóban*? Véleményünk szerint az én-védelem mellett amiatt a kép miatt, amit a hiú (tudatos) *József Attila* magáról láttatni akart. Így a „jó költőnek csak jó anyja lehet” kép nem sérült, a mamáról fennmaradt anya-ábrázolás, aki „*ment a padlásra, ment serényen*” pedig megfelel a társadalomkonform anya-képnek.

Az elkövetkezőkben érdemes lenne minél több *József Attila*-vers kéziratát áttekinteni, és megvizsgálni, hogy vajon a *Kései sirató*hoz hasonló érzelmi retusálás a korai időszak verselését is jellemzi-e. Elképzelhető, hogy az érzelmek kiretusálása a költeményeiből egy ösztönös védekező reakció a kínzó önfeltárással szemben *általában*, de az is lehet, hogy az a felfokozott agresszió eltüntetésének – a vágyott szublimációnak – kitüntetett eszköze.

Hasznos irodalomtörténeti adalékokkal szolgálhat annak vizsgálata is, hogy az önmaga ellen fordított agresszió miként jelenik meg a verseiben, illetve, hogy az autoagresszió leírásá-

ban törekszik-e retusálásra. Ha igen, akkor ez a körülmény arra utalhat, hogy a környezetét – esetleg saját magát – megtéveszteni, készülő öngyilkosságáról a figyelmet elterelni igyekszik.

József Attila imázs-építése „Gyere Márti, az utókor!”

Több adat utal arra, hogy József Attila tudatosan építette költői imázsát. Vágó Márta visszaemlékezéseiből tudjuk, hogy mennyire ügyelt a róla kialakuló képre. Fotózáskor gondosan igazgatta a ruháját, a frizuráját, hosszasan mérlegelte testtartását, arckifejezését, amit az utókorra hagy majd. „Gyere Márti, az utókor!” – hangzott el egy fényképezésen, egy ürmehgyi kirándulás alkalmával (26, 5. old.).

Valachi Anna (9) egy 1923-as fotó kapcsán írja: „Jellemző a lépcsőfeljárón álló (fölfelé törekvő) költőre, hogy a beállításnál igyekezett védett pozíciót keresni magának: pártfogója (ti. Balogh Vilma) mögött és két csinos hölgy közvetlen szomszédságában állt a lencse elé.”

A vágyott közönségsiker eléréseért tett tudatos erőfeszítésként értékelhetjük azt a gesztust, amikor két évvel öngyilkossága előtt – 1935-ben, már felerősödött agressziójának éveiben – felújította évekre megszakadt barátságát Babits Mihállyal. Emlékezetes szakításuk alapja a korábban említett, bántó hangú Tárgyi kritikai tanulmány (19) 1930-as publikálása Babits *Az istenek halnak, az ember él* című verseskötetéről. Feltételezhető, hogy József Attila a Baumgarten-díj várományosaként tudta, hogy a Babitscsal való rossz viszony miatt nincs esélye a díj elnyerésére, ezért egy gáláns – de hátsó szándékokat nem nélkülöző – békülő gesztussal rekonstruálta a kapcsolatukat (1935 novemberének az *Én nem tudtam* című versét „Babits Mihálynak hódolattal” ajánlással jelentette meg a *Reggel* című lapban). A kimunkálatlan agressziószabályozás és a hiábavaló várakozás azonban már 1937-ben újabb kitöréshez vezetett, és az *Egy költőre* című versével ismét végig sértette költőtársát.

Vágó Márta visszaemlékezése rávilágít arra, mit tartott József Attila a költő feladatának. A

Vágó Márta-szerelem idején, párizsi tartózkodásakor ismerkedett meg a tiszta költészet eszméjével (3, 69. old.). Vágó Márta visszaemlékezése:

„Értsd meg, nagyon könnyen menne... tiszta költészet irónikussá torzítva, miért ne? Írtam is már ilyesfélét... A tiszta költészetet szeretem legjobban, és a groteszk nekem nagyon tetszik. (...) Aztán megint nagyon elkomolyodott: – De nem tehetem, érted? Nem tehetem – ismételte most már egy kis pátosszal és nagyon nyomatékosan. – A költőnek mégis más a feladata: a tiszta szép alkotásán kívül: oktadni! (...) Az emberekhez kell szólanom úgy, hogy megértse nek...” (25, 200. old.).

Vagyis a költő oktató, nevelő feladatát, a realitáshoz való ragaszkodást húzza alá.

Erről kapunk plasztikus képet barátja, Ignotus Pál visszaemlékezéséből is (27, 61. old.):

„Ő, bármilyen vadul száguldott a képzelete, úgy ragaszkodott a valóság minden porcikájához, mint a leltári számhoz, melyről fejvesztés terhe mellett kell számot adnia. Ha életírói azt olvassák versében, hogy édesanyjának a háború vége felé csirkét szerzett, de mire felvitte neki, holtan találta őt, akkor fogadják el nyugodtan a leghitelesebb adatnak. Ha valahol azt írja, hogy hazafelé menet nézte a jázminokat, akkor mérget vehetnek rá, hogy nem orgonák voltak... Soha nem talált semmit elég szabatosnak, teljes értelműnek. S nem fogadott el pótszert, kulisszát, egy kötőszó erejéig sem. Leltározott, elemzett, álmodott, de nem retusált. Lehetett szeizmográf, lakmuspapír és varázsvessző, nem lehetett klubjelvény, pántlika és gipszciráda. Lehetett szeszélyes, nem lehetett saját szeszélyeinek kedvelője. Undorodott a bohémségtől.”

Véleményünk szerint a realitáshoz való ragaszkodás az analízis hatására előtörő mély – és inceszt, agresszív jellegükben vállalhatatlan – lelki tartalmak hatására háttérbe szorult, és egyre inkább előtérbe került a tudatosság. A tudatosság e mélyebb szintjén kerül előtérbe a – ver-

sek alakításánál bemutatott – retusálás, mint költői eszköz, mellyel a róla kialakult „jó költő mítoszt” fenntartani igyekszik.

A *Kései sirató* című vers kéziratán látható, hogy a vers alá, a lap aljára odaírja: „*Én nem emlékszem és nem felejték.*” Vagyis az agresszió és a bosszúvágy a lényévé, belső hajtóerővé vált. Mint fájó és félelmetes, ugyanakkor – a külvilág szemében a „nagy költő” képével összeegyeztethetetlen – vállalhatatlan emlékek, érzések „eltüntetésének” egyetlen módja a retusálás, a szemfényvesztés.

A tudatos költői magatartással kialakított imázs hozadéka kettős. A költőként való érvényesülés által egyrészt az elfogadottság és kapcsolódás, másrészt – jóval prózaibb okként – a megélhetés, a pénzkereset feltétele.

Mindezekkel együtt azt mondhatjuk, hogy *József Attila* gyógyulása szempontjából a retusálás – anyjával szembeni vad, agresszív érzéseinek eltüntetése a versből – egy érzelmi zsákutcának tekinthető: a költő egy évvel a vers megírása után öngyilkos lett.

József Attila vonás-agressziója és öngyilkossága közötti kapcsolat

A korábban bemutatott esetekből látható, hogy *József Attila* életét végigkísérte mind az auto-, mind pedig a heteroagresszió. Öngyilkossági kísérletei, öngyilkossággal való fenyegetőzése, életének szereplői ellen elkövetett verbális és fizikai bántalmazások, támadások, fenyegetések, mind az agressziószabályozás kimunkálatlanságára utalnak. Ezek eredője – az öröklött biológiai faktoron túl – számos, kora gyermekkorban elszenvedett traumatikus élménye lehet (anyai depriváció, apja elvesztése, nélkülözés, reménytelenség). Pszichiátriai betegsége, önkárosító magatartása, éretlen elhárító mechanizmusai, önmagával szembeni bizonytalansága szükségyszerűen a szuicídium, mint reális veszély irányába hatottak.

Következtetések

József Attila költői tevékenysége hajtóerejének, személyes motívumának megértéséhez – kortársai visszaemlékezései és szabad-asszociációiból ismert agressziója, illetve verseinek „szelidítése” miatt – versei és szabad-asszociációi *együttes* értelmezése szükséges. Az együttes értelmezés azonban a szabad-asszociációk és a költemények közötti gondolati, hangulati és formai különbségek elemzésének szükségességére világít rá.

Véleményünk szerint a költeményekben olvasható finomabb kép a művészi imázs építésének, egyfajta tudatos költői magatartásnak az eredménye. Ezt a tudatos költői magatartást viszont mély, tudattalan folyamatok irányíthatták.

A tudattalan folyamatok jelentőségét mutatja *József Attila* önvallomása 1937-ből, túl a *Kései sirató* átalakításán: „*Nem tudok én hazudni versben.*” – mondja Flórának, amikor az arra kéri: „...írjon egy „alibi” verset, írja le „Flórát” teljesen ellentétesnek velem.” (18, 21. old.).

A kényszerűségből – tudattalanul – tudatosra forduló költői magatartás azonban a szublimáció ellenében hathatott. Felerősödő agressziója ezért önpusztító erőként dolgozott benne, előrevetítve a tragikus végkifejletet.

Megbeszélés

Ez idáig számos vizsgálat igazolta az öngyilkos viselkedés és a vonás-agresszió közötti kapcsolatot. *József Attila* esetében úgy látjuk, hogy eleve magas vonás-agressziója és az életének utolsó éveiben kezelhetetlen mértékűvé vált agresszív készletései törvényszerűen a szuicídium veszélyére hívják fel a figyelmet.

A kortársai elbeszélése alapján ismert, és szabad-asszociációs munkáiban is megnyilvánuló, egész életét végigkísérő agressziója és a „nagy költőtől” „elvárt” viselkedés közötti hidat évekig az alkotó tevékenység képezte. Az analitikus kezelés hatására tudattalanjából előtörő mély, inceszt vágyai, majd ennek kényszerű eltitkolásának hatására felerősödött agressziója azonban a megszokott módon – alkotással – nem volt levezethető.

A spontán alkotási folyamat megakadásával, költészetének tudatosra fordulásával a művészet terápiás ereje nem érvényesülhetett. A benne rejlő, szublimálófélben lévő indulatai így visszafordulhattak, újra sürgetővé, feszítővé válhattak. Magas vonás-agressziója és tudatos költői magatartása – az ismert patológiás tüneteinek és életének szerencsétlen fordulatain túl – véleményünk szerint nagyban hozzájárulhatott öngyilkosságához.

A tudatos költői magatartás tudattalan eredője valószínűleg – a költőként való érvényesülésen át – a kapcsolódás, vagyis a szeretet utáni mély vágya. Így – ilyen paradox módon – kapcsolódik össze József Attila anyai szeretetért és a gyermeki szerepért való, egész életén át tartó vágyakozása a felnőtt költővel.

A téma feldolgozása korántsem teljes, mindenesetre izgalmas, új irányt adhat a későbbi kutatásoknak.

Irodalom

- BAGDY EMÓKE:
„Majd eljön értem a halott”. *József Attila befejezetlen személyiségvizsgálatáról*. In: Horváth I, Tverdota Gy (szerk.): „Miért fáj ma is?” *Az ismeretlen József Attila*. Balassi–Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 1982
- NEMES LÍVIA:
József Attila tárgykapcsolatai. In: Horváth I, Tverdota Gy (szerk.): „Miért fáj ma is?” *Az ismeretlen József Attila*. Balassi–Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 1982
- N. HORVÁTH BÉLA:
A líra logikája József Attila költészetében. In: Sipos L (szerk.): *Nemzeti Klasszikusok*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2008
- BÓKAY ANTAL, JÁDI FERENC, STARK ANDRÁS:
„Köztetek lettem én bolond” (*Sors és vers József Attila utolsó éveiben*). Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1982
- GAJDÓ ÁGNES:
„...nem nyafognék, de most már késő”. A büntudat egyik forrása József Attila kései verseiben. *Tiszatáj*, 2008 (10): 65–75.
- N. HORVÁTH BÉLA:
Kinek írta József Attila a Szabad-ötleteket? (2008) <http://www.forrasfolyoirat.hu/0504/horvath.html> (letöltés dátuma: 2014. november 19.)
- SZÓKE GYÖRGY:
A szabad asszociációtól a költeményig. In: Horváth I, Tverdota Gy: „Miért fáj ma is?” *Az ismeretlen József Attila*. Balassi Kiadó–Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 1992, 17–42.
- SZÓKE GYÖRGY:
Irgalom, édesanyám. József Attila halálának hetvenedik évfordulójára. *Élet és Irodalom*, 2007, LI. évf. 48. szám.
- VALACHI ANNA:
„A nő számomra rejtély”. *József Attila asszonyai*. Noran Libro Kiadó, Budapest, 2013
- HAWTON K, HEERINGEN KV:
Suicide. *The Lancet*, 2009, Vol. 373: 1372–1381.
- MARIS RW:
Suicide. *The Lancet*, 2002, Vol. 360: 319–326.
- DOIHARA C, KAWANISHI C, YAMADA T, SATO R, HASEGAWA H, FURUNO T, NAKAGAWA M, HIRAYASU Y:
Trait aggression in suicide attempters: A pilot study. *Psychiatry and Clinical Neurosciences*, 2008, Vol 62, Issue 3, 352–354.
- SARCHIAPONE M, JAUSSENT I:
Childhood trauma as a correlative factor of suicidal behavior – via aggression traits. Similar results in an Italian and in a French sample. *European Psychiatry*, 2009, Vol. 24 (1): 57–62.
- TRINGER LÁSZLÓ:
A pszichiátria tankönyve. Semmelweis Kiadó, Budapest, 2010
- JÓZSEF JOLÁN:
József Attila élete. Cserépfalvi, Budapest, 1940
- VÁGÓ MÁRTA:
József Attila. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1975
- SZÁNTÓ JUDIT:
Napló és visszaemlékezés. Múzsák Közművelődési Kiadó, Budapest, 1986
- ILLYÉS GYULÁNÉ:
József Attila utolsó hónapjairól. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1987
- JÓZSEF ATTILA:
Az Istenek halnak, az ember él/ Tárgyi kritikai tanulmánya. *A Toll*, 1930, fasc. 2. (január 10), 10–22.
- NÉMETH ANDOR:
József Attila. Cserépfalvi, Budapest, 1944
- SZÁNTÓ JUDIT:
Emlékeimből. In: Szabolcsi M (szerk.): *József Attila-emlékkönyv*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1957, 341–357.
- VEZÉR ERZSÉBET:
Ismeretlen József Attila-kéziratok. Irodalomtörténet, 1971. LIII. 620–633.
- JÓZSEF ATTILA:
Szabad-ötletek jegyzéke két ülésben. In: Horváth I, Tverdota Gy (szerk.): „Miért fáj ma is?” *Az ismeretlen József Attila*. Balassi Kiadó–Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 1992, 417–453.
- JÓZSEF ATTILA:
Sárgahajuk szövetsége. In: Horváth I, Tverdota Gy (szerk.): „Miért fáj ma is?” *Az ismeretlen József Attila*. Balassi Kiadó–Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 1992, 407–409.
- VÁGÓ MÁRTA emlékezeiből.
In: Szabolcsi M (szerk.): *József Attila-emlékkönyv*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1957, 192–204.
- MACHT ILONA:
Négy szemközt az utókorral. József Attila fényképeinek ikonográfiája. Népművelési Propaganda Iroda, Budapest, 1980
- IGNOTUS PÁL:
Költő és halál. *Szép Szó*, 1938, január-február, 6. kötet, 1. füzet, 58–67.
- TVERDOTA GYÖRGY:
József Attila neurotikus spekulációi. 2008. <http://mozgovilag.com/?p=919> (letöltés dátuma: 2014. november 19.)